

JERZY KŁOCZOWSKI

A civilizáció fejlődése Közép- és Kelet-Európában a XIV. és XV. században*

I.

Közép- és Kelet-Európa XIV. és XV. századi fejlődésének globális történetét megírni nem csupán nehéz és kockázatos kísérlet lenne, de ráadásul rengeteg fenntartást váltana ki márcsak egy ilyen című tanulmány tárgyának földrajzi körülhatárolása tekintetében is.¹ Ugyanakkor úgy tűnik, vannak olyan meggyőző tények és érvek, amelyek indokolják, hogy Közép- és Kelet-Európa egész sor államát és népcsoportját együtt tanulmányozzuk. Ezek a tények és érvek valamilyen módon mind a kereszténységhez kapcsolódnak. Ezért mi nem is kívánunk kilépni eszmefuttatásunk során azokról a területekről, amelyeket az adott időszakban nagy többségben keresztények laktak.

A XIV. századot – és bizonyos mértékig a következő századot is – Nyugat-Európában és még inkább a bizánci császárság történetében válságkorszaknak tekintik. Igaz ugyan, hogy régóta élénk vita tárgya mind a válság lényegének, mind kiterjedésének és mélységének a kérdése. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy a XIV. század folyamán és – bár kevésbé – a XV. században is Közép- és Kelet-Európa minden vonatkozásban fejlődik. Két tényezőt már most hangsúlyoznunk kell. Az érintett területek nagy részén a XIV. és XV. századi fejlődés logikus következménye a megelőző, sőt a még korábbi folyamatoknak. Másrészt visszaesés jeleit is érzékelhetjük a XIV. század végén, és ez egyik eredménye az Oszmán Birodalom térhódításának a Balkánon, miközben Közép- és Kelet-Európa fellendülésnek örvend a XV. században. Ilyen körülmények között mesterséges és önkényes dolog lenne kiválasztani egy kronológiailag meghatározott 200 éves periódust, annál is inkább, mivel a történész gyakran kénytelen sokkal hosszabb időszakokat vizsgálni, hogy egy konkrét területen megragadja a történeti fejlődés jelenségeit és eredményeit. Az itt jelzett periódust tehát eléggé szabadon kell kezelni. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy míg a szóban forgó területen egységesen megfigyelhetjük a fejlődési jelenségeket, a kezdetek és a folyamatok jellege eléggé érzékelhetően különbözik az egyes esetekben. A különböző országokban, de egyes régiókban helyi szinten is jelentős különbségekkel találkozunk.

A kontinensnek az a része, amely tanulmányunk tárgyát képezi, döntően szlávok lakta terület. Nem szabad azonban megfeledkezni azokról a népcsoportokról, amelyek szintén ezen a területen éltek már századok óta, vagy friss bevándorlók a XIII. és XIV. század során, mint a németek és a zsidók.

* A tanulmány eredeti, francia nyelvű megjelenési helye: *Quaestiones mediaevali*, 1. (1977) 111–138.

Magyarországon, vagy inkább a magyarok által kormányzott országban a szlávok a lakosság jelentős hányadát képviselték, és a litvánok által elfoglalt területeken is messze meghaladta a hódítók létszámát már a XIV. század végétől kezdve. Litvániában az egyházi szláv és a belorusz egyaránt hivatalos nyelv volt az írásos dokumentumok szerint. Az egyházi szláv a dunai hercegségekben, vagyis Moldvában és Havasalföldön is uralkodó nyelv volt. Még a német lovagok államában is jelentős népcsoportot képeztek az akkor Nyugat-Poroszországot benépesítő szlávok. Végül a Balkánon a szorosán vett Bizáncot kivéve a szláv népcsoportok képezték a lakosság többségét. Egy névtelen utazó, aki a világ e részébe merészkedett, írásban rögzítette tapasztalatait 1308 táján. A szerző – valószínűleg egyházi ember, dominikánus testvér – miközben Bizánc nézőpontját tekinti sajátjának, a szláv nyelvet hiszi a világ legnagyobb nyelvének.²

Lássuk most, milyen ez a Közép- és Kelet-Európa, amelyet majdnem kizárólagosan szlávok laktak a Karoling-kor utáni időkben Nyugat-Európából vagy Bizáncból jött megfigyelők szerint. Kiterjedt, ritkán lakott területek, a városias települések – kevés kivételtől eltekintve – majdnem teljes hiánya, a talaj termékenysége, bőséges élelemtermelés, – ezek azok a jellegzetességek, amelyekre felfigyelnek az utazók. A kereszténység későn gyökereszik meg itt, – elvileg a X. és XI. században – és bár a szlávokat elválasztja a kétfajta ritus: a nyugati latin és a keleti görög, az a tény, hogy később fogadták el a kereszténységet mint Nyugaton vagy a Földközi-tenger vidékén, közös vonás az egész kérdéses területen.

A politika, a gazdaság és a kultúra hármasszempontjából Közép- és Kelet-Európa területei a korban három eléggé jól elkülöníthető régióra oszthatók. Magyarország, Csehország, Lengyelország és a (XIV. század folyamán Lengyelország által bekebelezett) Balti tenger térségében létrejött teuton állam alkotta a nyugati kultúra által erősen befolyásolt térséget. Ráadásul egész sor közös érdek, szövetség és konfliktus kapcsolta össze ezt a térséget. A mási ilyen régiót Szerbia, Bulgária és a két dunai hercegség alkotta; a bizánci hatás érvényesült itt, és a XIV. század során a korábbiaknál is szorosabbá váltak a kapcsolatok e területen belül. Hangsúlyoznunk kell, hogy a balkáni szlávok szempontjából ez a korszak döntő fontosságú, hisz mint később nyilvánvalóvá vált, függetlenségük elvesztését közvetlenül megelőző század ez. Nem szabad elfeledkeznünk az albánokról sem, mivel épp a középkor e klasszikus százada náluk a nemzeti tudat és hagyományok kialakulásának kora.

Ami Oroszország hatalmas területét illeti, tudjuk, hogy századok óta a bizánci kultúra befolyása érvényesült, s kétségtelenül elkülönült Közép-Kelet-Európa területeitől. A XIII. századi mongol hódítás példa nélküli katasztrófa volt az egész régióra nézve, amelynek fejlődését brutálisan lefékezte, és évszázadokra lesz szükség ahhoz, hogy lassan kilábaljon a szerencsétlenségből. Oroszország XIV. századi történelmét két döntő fontosságú tény alakítja: a mongol birodalom romjain felépülő litván állam, és a moszkvai orosz állam létrejötte, amely a XV. század legvégén meg tud szabadulni a terhes tatár hűbéri függéstől. Ugyanakkor Lengyelország és Litvánia XIV. század végén megindult egyesülési folyamata tartósnak és hatékonynak bizonyulva hosszú távon is igazolta e területek egyesítésének fontosságát.

Nehéz lenne e zónák közötti határokat mindenütt kijelölni. Gyakran egybemosódnak és keresztezik egymást vitát váltva ki a történészek között. Am maga Közép- és Kelet-Európa, vagyis a minket foglalkoztató terület globális határait illetően is vannak fenntartások. A tévedés kockázata nélkül kijelenthetjük, hogy a kontinens egy részének látszólag oly önkényes kiválasztását sokkal inkább fejlődésének nagy vonalai indokolják, mint valamiféle sajátos termeghatározási igény. A későbbi népesedéstörténeti összehasonlító tanulmányok kénytelenek lesznek megkísérelni – egyebek között – a középkor végi Európa pontosabb területi megoszlásának leírását is. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy fontos lenne a tanulmányban tárgyalt terület nyugati határainak pontosabb kijelölése is. Meg kellene egyezni abban, hogyan húzzuk meg a határt a Baltikum és az Adriai tenger régiója között, amely szükséges lenne az adott zónában élő emberek közötti sokszínű kapcsolat ellenére is, laktak légyen Magyarországon, Csehországban, Lengyelországban vagy a Német-római Császárság területén. Annál is inkább fontos ez, mivel ebben a korban válnak intenzívebbé a a legkülönbözőbb szintű kapcsolatok Európa „fiatalabb” része és a Karoling korszak utáni államok valamint a Bizánci Császárság között. Ez a jelenség, és célszerű ezt aláhúzni, egész Európa történetében döntő mozzanat. Elég, ha csupán M. Małowist nemrég megjelent könyvére utalok, amelyben nagyon meggyőzően mutatta be a szerző, hogyan integrálódott Kelet- és Közép-Európa a XIII. század végétől kezdve kontinensünk egészének gazdasági életébe. A mező- és erdőgazdasági valamint a bányászati termékek nyugati exportja e kortól kezdve folyamatosan növekszik, és mefigyelhető az akkori nagy kereskedelmi központokat összekötő mind tengeri, mind a szárazföldi útvonalak egyre intenzívebb igénybevétele.³

Politikai vonatkozásban megemlítendő, hogy a gyors fejlődésben lévő és virágzó szláv államok megkísérlik a XIV. század során megkaparintani a még mindig nagy tekintélynek örvendő birodalmi intézményeket. Több évtizeden keresztül a Német-római Birodalom fénye Csehországra és főként annak fővárosára, Prágára ragyog, arra a városra, amelynél nincs jelentősebb az akkori Közép- és Kelet-Európában. Egyébként Csehország lelkesen élére áll a szlávok „fiatal Európájának” majd minden területen olyannyira, hogy megközelíti, s bizonyos területeken el is éri Nyugat-Európa fejlett országait. Szerbiának nem sikerül megszerezni Konstantinápolyt és így uralkodóinak hangzatos császári címe gyorsan illuzórikussá válik. Ettől azonban még nem kevésbé igaz, hogy a vezetésre vonatkozó szerb igények új balkáni hatalmi egyensúlyról tanúskodnak. Ez az egyensúly felborul majd a XIV. század második felében a törökök inváziója következtében, akik maximálisan kiaknázták az agg Keleti Császárság gyengeségeit és a fiatal szláv államok erőinek megosztott voltát. Ideológiai szempontból a Moszkvai Nagyhercegség örökli a görög Bizánci Császárság hagyományait, de a XV. század végéig kell várni, amíg ez az állam – Moszkva – terjeszkedni kezd, és látványosan növeli erejét.

Ami még növeli a XIV és XV. századi konjunktúra fontosságát Közép- és Kelet-Európa számára, az az, hogy majdnem minden itteni ország utolsó virágzásának korát éli, mielőtt századokra elvesztenék nemzeti függetlenségüket. Az egyetlen kivétel Moszkva, amely orosz birodalomná növekszik

és a lengyel-litván állam, amely a XVIII. századi összeomlásig fennmarad, és többnemzetiségű politikai szervezetként életképesnek mutatkozik. Jegyezzük meg menet közben, hogy Európa két részre szakadása a XVI. századtól kezdve válik igazán fontossá: a keleti területek agrár jellegűek maradnak, míg nyugaton a kereskedelem lesz fejlettebb. Amilyen mértékben válik egyre érezhetőbbé a stagnálás, sőt a visszaesés Közép- és Kelet-Európában, oly mértékben növekszik a nosztalgia a XIV. és XV. századok „aranykora” után, s megalkotják a „régii szép idők” ragyogó legendáját. A régi ragyogás tudata elsőrendű fontosságú a térség nemzeti tudatának formálódásában, áthatja az érintett országok lakossága legszélesebb rétegeinek általános kultúráját.

Minden, amit e nagy korszak civilizációja nyújtott fejlődése során különös fontossággal bír a térség minden egyes nagy nemzeti közössége számára. Ezért összpontosítjuk figyelmünket erre a kérdésre, annál is inkább, mivel jelenlegi tanulmányunk távolról sem meríti ki azt, hiszen valójában még a vizsgálendő problémák teljes listáját sem tudnánk itt nyújtani. Hiába fejlődött sokat az érintett országok történetírása a minket érdeklő kérdések vonatkozásában, a társadalmi és kulturális témájú összehasonlító tanulmányok sok szektorban nem csupán hiányosak, de gyakran sajnálatosan hanyagok. Magukat a dokumentumokat is eléggé kevésbé ismerik a kutatók, hiszen nehéz hozzáférni főleg az ortodox keresztények lakta területeken. Ez az oka annak, hogy nem lehet elég óvatos és körültekintő az ember az olyan kísérletek esetében, mint amelyet jelenleg bocsátok az olvasó elé. A dolgok természetéből adódik, hogy ilyen tanulmány fenntartásokat és vitákat vált ki. De egyrészt nagyon határozottan ki kell jelentenem, hogy ilyen tanulmányokra szükség van, ha a területet szélesíteni, a nézőpontokat megsokszorozni akarjuk, és a vizsgált jelenségeket egy egész kontinens történetének, egy egész civilizációnak a keretében kívánjuk tanulmányozni. Pontosan egy ilyen történeti szemlélet hiányzik korunkban, amelynek pedig az utóbbi időben egyre inkább érezzük a szükségességét.

II.

Közép- és Kelet-Európa népei a középkor végén egy sajátos, egyszerre gazdaságtörténeti és szocio-kulturális folyamat kényszerében éltek. E népeket a korábbinál erősebben vonzotta a nyugati vagy a bizánci keresztény civilizáció. Lényeges szerepet játszott ebben a folyamatban az, hogy az egyház alapstruktúrái, mint a plébánia- és a kolostori rendszer megerősödtek. Úgy tűnik, hogy csak e korban sikerült az egyháznak a városi és falusi lakosságot egyaránt hatékonyan szellemi felügyelete alá vonni ezeken a területeken. A római és keleti egyház elkülönülése végső soron Európa országainak „latin” illetve „görög” országokra való tagozódásához vezetett. A kereszténység megszilárdulása – akár a római, akár a bizánci változatra gondolunk – később erősítette az ellenségeskedést ezek között a népcsoportok között főként ott, ahol különböző területeken érintkeztek és így konfrontálódtak is.

Az egyházi szervezet szoros kapcsolatban volt sok szinten az állami szerveződéssel, és e vonatkozásban a görög egyház túl is tett a rómain.⁴ Ez az oka egyébként, hogy a XIV. század folyamán komoly erőfeszítéseket tapasztalunk a nagy egyházi szervezeti egységek – pl. az érsekségek és a patriarká-

tusok – határainak az államhatárokkal való összeegyeztetésére. 1334-ben a Luxemburg dinasztia által Prágában létrehozott érsekség az államhatalom erősödését szolgálta Csehországban annak ellenére, hogy királyainak nem sikerült az éppen megszerzett Sziléziát bekebelezni. A középkor végén ugyanilyen fontos volt Lengyelország számára, hogy megtartsa Gniezno régi érsekségi tartományában azokat a nagy területeket, amelyek később Csehország, Brandenburg vagy a német lovagrend kezébe kerültek. A orosz térségek területi felosztása az ortodox egyház szemében döntő fontosságú kérdés a XIV. századtól kezdve. Emlékezzünk arra, hogy e területek korábban a kijevi metropolita fennhatósága alá tartoztak, és az első moszkvai metropoliták a XIV. század első évtizedeitől kezdve állandóan hangsúlyozzák az egyház régi egységét, és ezt fogják emlegetni a moszkvai uralkodók is, akik ezzel az állam politikai egységét kívánják erősíteni. De Litvánia, és később Lengyelország is arra törekszik, hogy létrehozza, majd pedig – mint a halicsi metropolia estében is – támogassa az újonnan meghódított területeken saját ortodox metropolíáit. Ez a politika (amelyet azonban nem mindig folytattak a szükséges következetességgel), komoly ellenállást váltott ki, és ezért kell várni a XV. század második feléig, hogy az ortodox egyház egysége a hatalmas orosz térségben végleg megszűnjön, ugyanis ettől kezdve két metropolita lesz: az egyik székhelye Moszkva, a másiké pedig Kijev. Az utóbbi fennhatósága alá fognak tartozni a litván ortodoxok. 1375-ben az Anjou-dinasztia rövid uralkodásának idején, amelynek az ortodoxokkal szembeni politikája kevésbé volt körültekintő mint Közép- és Kelet-Európa nemzeti uralkodó családjaié, Lengyelországnak sikerült megszervezni orosz területen egy római katolikus érsekséget, amelynek feladata volt a latin rítusú bevándorlók támogatása. A két dunai hercegségnek sikerült a XIV. század második felében metropolitákat kapni: az egyik metropolia Moldvában, a másik Havasalföldön jött létre. Ez vált legalábbis a kulturális és vallási függetlenség egyik fő tényezőjévé e két hercegség esetében. Szerbia és Bulgária, amelyek államiságát a XII. és XIII. század fordulóján helyreállították, jogot formálhattak saját metropolitájukra. Bulgáriában még pátriárka is volt, akinek a funkciói megmaradtak egészen 1393-ig, az ország nagy nemzeti katasztrófájáig. Szerbia metropolitájának hatóköre az állam sorsának függvényében alakult: kiterjedt Szerbia növekedése idején, és szűkült Szerbia hanyatlásával. 1346-ban, hatalma csúcsán Dusán István a skopjei zsinaton bejelentette a szerb patriarkátus és egy sor attól függő érsekség létrehozását. De az egyházi keretek ilyen fejlődése nem lesz tartós, és a szerb patriárka funkciója kerek száz esztendő múlva, 1459-ben megszűnik, amikor Szerbia maradék függetlenségét is elveszíti.

Az egyház és állam szerveződése közötti szoros kapcsolaton kívül az is feltűnő, hogy milyen nagy a különbség Közép- és Kelet-Európa országainak belső egyházi szerveződése és a mediterrán régió kereszténységének szerveződése között, függetlenül attól, hogy keleti vagy nyugati egyházzal van szó. Elég néhány összehasonlítást végezni, hogy mindenki számára érzékelhető legyen a különbség. A dalmát partok keskeny és alig néhány száz kilométer hosszú sávján hat érsekség és mintegy negyven latin rítusú egyházmegye osztozott. Ugyanakkor Közép-Európában, majdnem egymillió négyzetkilo-

méternyi területe nagyjából ugyanennyi érsekségre van felosztva (Magyarországon kettő, Csehországban egy, Lengyelországban kettő, a német lovagrend államában egy) alig több mint harminc egyházmegyével – 1400 körül – amelyek közül a lembergi székhelyű halicsi metropólia keretében több éppen hogy csak elkezdett működni. A szláv ortodox keresztények a minket érdeklő korban 6 metropóliával rendelkeznek a Balkánon, a román fejedelemségekben^{1*}, Litvániában és Oroszországban, miközben görög földön tízesével számolhatnánk őket. Ezek a különbségek már az evangelizáció kezdetétől fogva jelen vannak Közép- és Kelet-Európában. A következő évszázadok öröklék ennek a helyzetnek társadalmi és vallási következményeit. Kevés a püspökség, ezért az egyház a kolostorok és a plébániák hálózatát fejleszti annak érdekében, hogy átfogja a lakosságot. De e pillanatban a kutatások jelenlegi helyzete miatt nem vagyunk képesek a szükséges pontossággal a folyamat egészét bemutatni főként a görög rítusú (ortodox) kereszténységet illetően.

A XIV. és XV. század folyamán a plébániahálózat^{2*} kialakítása és fejlesztése tovább folyik a nyugati kereszténység körében az érintett területen főként a Kárpátoktól és a Szudétáktól északra, miközben Csehországban, Morvaországban és Magyarországon e törekvés jóval kevésbé érzékelhető. Kis-Lengyelország (Malopolska) hatalmas püspökségében 1325 táján 467 plébániatemplomot találunk, s ez a szám két évszázaddal később megduplázódik. A warmi egyházkerületben az 1500-ban ismert 97 plébániatemplomból 74 a XIV. században jött létre. Óvatos becsléssel azt mondhatjuk, hogy a Kárpátok, a Szudéták és a Balti-tenger közötti területen, tehát nagyjából a jelenlegi Lengyelország területén a plébániakerületek száma megduplázódott 1300 és 1500 között, és 3 000-ról 6 000-re emelkedett. Ezek a különbségek helyi és tágabb tartományi környezetben is a népesség sűrűsége, a társadalmi struktúrák, különösképpen pedig a tulajdonstruktúrák függvényében értékelendők. 1500 körül a wroclawi egyházmegye területén a plébániák átlagos területe 26 km² volt, miközben a Krakkó és Gniezno egyházmegyékben elérte a 60 km²-t is. Ugyanakkor ezek az adatok korrekcióra szorulnak, meg kell őket tisztítani a lakatlan területek adataitól: Krakkó egyházmegye plébániáinak átlagos nagysága 38 km² ez időben. Valójában a különbségek sokkal nagyobbak: például a radomi főesperességben egy plébánia 150 km² kiterjedésű.

Csehországban és Morvaországban a legsűrűbb a plébániahálózat, ahol a XIV. században egyfajta stabilizáció áll be. A prágai érsekség három egyházmegyéje nagyjából 75 000 km² kiterjedésű, és 3 500 plébániatemplommal dicsekedhet. Magában Prága városában 44 plébánia található, és ez többszöröse mind Krakkó, mind Buda-Pest plébániakerületeinek. Csehországban egy plébániára átlagban 21 km² jut, s ez Európa legjobban ellátott területeinek adataival egyezik. Csak Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, vagyis egy 115 000 km²-nyi területen a XIV. század végén 4 700 plébánia-templomot találunk, míg a Lengyel Királyságban – amelynek területe a duplája ennek – még feleannyi templom sem működik (természetesen a latin templomokra gondolunk és nem az ortodox templomokra). A német lovagrend államában, Poroszországban és Livóniában csak 900 templomról tudunk, míg Magyarország két 325 000 km² kiterjedésű érsekségeiben, az

esztergomi és kalocsai érsekségben mindössze 5 000 ilyen templom működik. Ezek a számok elég pontos képet adnak az egyes országok helyzetéről Magyarországon például a XIV. század közepén az esztergomi érsekség nagyjából 3 000 plébániával rendelkezett, amelyek átlagos területe 56 km², de e területeken sok az erdő és a hegyvidék. A kalocsai érsekség területén 1 600 plébániakerület található a korban 97 km² átlagterülettel. Magyarország helyzete tehát Lengyelorszáéhoz hasonlít, és lényegesen különbözik Csehország és Szilézia ellátottságától. A XIV. és XV. században a plébániák számának növekedését tapasztaljuk Magyarországon, de ez kevésbé dinamikus, mint Lengyelországban. Így például a zalai főesperességben 1336-ban 137 plébánia volt, 1550-ben pedig csupán 181. Lehet, hogy a XVI. század elején a plébániakerületek száma alig haladja meg a XIV. század közepén tapasztalható szintet a területvesztések és a jelentős török pusztítás következtében.

A plébániahálózat fejlődésén túl a XIV. és XV. században (Csehország kivételével) a szerzetes-rendi struktúra is sokat fejlődik, nő a kolostorok száma.⁵ Nem túlzott általánosítással a következő módon illusztrálhatjuk ezt a jelenséget:

A monasztikus-, kanonok- és koldulórendek valamint az apácakolostorok száma a XIV. és XV. században^{3*}

ország	1300-nan	1400-ban	1500-ban
Magyar-	214	301	375
Cseh-	120	190	–
Lengyel-	233	336	416
Összesen	567	827	791

(Csehország Morvaország adatai nélkül)

*** Jegyzet a táblázat adataihoz:**

Lengyelországhoz vettük Sziléziát, a teuton Poroszországot és Pomerániát, vagyis nagyjából a jelenlegi Lengyelország területét. Magyarország esetében nem számítottuk be Horvátországot (a zágrábi egyházmegyét).

A táblázat nem tartalmazza a lovagrendeket, lévén hogy ezek feladatköre elég sajátos, főként a német lovagrendé. 1400 táján 35 lovagrendi kolostor létezett Csehországban és körülbelül száz a Kárpátoktól és a Szudétáktól északra majdnem kizárólagosan Pomerániában és a német lovagrend államában. Ettől függetlenül körülbelül 13 000 parókiával számolhatunk és körülbelül 1 000 kolostorral az említett területeken.

A kolostorok számának eme növekedésében (mintegy 250 új kolostor épül a XIV. század során) az a meglepő, hogy jellegében is új fejleményről van szó. A 250 kolostorból 120 a kolduló rendekhez, 105 a reguláris kanonokhoz tartozik, és csupán 35 különböző monasztikus renchez tartozó apácakolostort tartanak nyilván. Csehországban és Morvaországban a husziták sok kolostort lerombolnak, de ettől a jelenségtől eltekinthetünk, mert a hagyományos kereszténységgel szemben ellenséges új tendenciákról van

szó, ám a kereszténység Kelet- és Közép-Európában megmarad a civilizáció egyik legfontosabb elemének mind a nyugati, mind a bizánci kereszténység vonatkozásában. A XIV. századdal az egész kérdéses területen befejeződött a nagy földbirtokokra alapozott kolostorok alapítása. Ettől kezdve olyan kolostorokat alapítanak, amelyek tagjait prédikációs tevékenységre készítik fel a szó széles értelmében, tehát szó lehet kolduló rendekről éppen úgy mint reguláris kanonoki rendházakról, amelyek tagjai mindig is támaszt kerestek a plébániákban. A szoros értelemben vett monasztikus alapítványok viszonylag kis csoportjában nagy a súlya a minden országban legalább néhány kolostor által képviselt karthausiaknak. Ez a rend nagyon divatos a XIV. században és rendházai főként városokban voltak gyakoriak, hisz a szabályok szigorú értelmezése megfelel a városi patríciusi elitréteg misztikus hajlamának. A kanonokrendi alapítványok majdnem fele a pálosokhoz^{4*} tartozik, akik pontosan a XIV. században szerveződnek renddé, és főként Magyarországon volt sikeresük. A század végén Lengyelországban is megtelepedtek, és Czestochowa Jasna Góra szentélyét is gyámságuk alá vonták. Csehország kulturális elitejében a XIV. század második felében a Rudnicában 1334-ben alapított kicsiny rend kap jelentős és mind növekvő szerepet. Az ő híveik jönnek a következő században Lengyelországba, és alapítják meg a Corpus Christi kolostort Krakkóban. Általában véve is a kolduló rendek elterjedése a kor egyik jellemző tünete. Már a XIII. században is elég erősek, ám általános helyzetükre jellemző a XIV. század folyamán, hogy a mozgalom egésze tör előre olyannyira, hogy 120 kolostorukról van tudomásunk a század során.

A koldulórendek, a kanonokrendek és a remeterendek kolostorainak száma a XIV. században^{5*}

Szerzetesrend	ország	kolostorok 1300-ban	kolostorok 1400-ban
<i>kolduló rendek</i>	Cseh-	50	70
	Magyar-	80	109
	Lengyel-	80	150
	Összes	210	329
<i>szerzetes kanonokok</i>	Cseh-	(15)	37
	Magyar-	46	108
	Lengyel-	50	70
	Összes	111	215
<i>remeterendek</i>	Cseh-	24	38
	Magyar-	77	87
	Lengyel-	60	70
	Összes	161	195
Összesítés a 3 országban		482	739

* Megjegyzés: v. ö. a megelőző táblázat jegyzetével.

Mint látjuk, a kolduló rendek minden más szerzetesrendnél elterjedtebbek voltak a rendházak és minden valószínűség szerint a szerzetesek számát illetően is. A kanonoki és más szerzetesrendek kevesebb kolostorral rendelkeztek, és szerzeteseik száma is kisebb volt kolostoronként: néha csupán néhány szerzetes élt egy monostorban. A mintegy 330 kolduló rendi kolostor zöme a ferencesekhez és a domonkosokhoz tartozott: 140 illetve 120 rendházzal rendelkeztek. Az ágostonos remeték következnek ezután, akik a mi területeinken csak a XIV. században jelennek meg (50 kolostoruk lehetett 1400 körül), majd a karmeliták, akiknek 1400 körül már mintegy tíz redházuk van, pedig 1300-ban Magyarországon csupán egyetlen kolostoruk⁶ működött.

A kolostorok sűrűsége közötti különbség értékes adattal szolgál számunkra az érintett területek fejlődésére vonatkozóan. Különösen a városokhoz és általában a középkori társadalomhoz kötődő kolduló rendek tanulmányozása járhatna haszonnal és szolgálhatna tanulsággal. Még egyszer ki kell emelnünk Csehország és Szilézia sajátos helyzetét, ahol egy kolduló rendház nagyjából 1000 km² területet látott el, míg Közép- és Kelet-Európa más területein harmada a monostorok sűrűsége.

Adatok és kutatási eredmények hiányában sokkal nehezebb bemutatni a plébánia- és kolostorhálózat jellegzetességeit a bizánci kereszténység területein. Egy dolog azonban bizonyos: a törökök által meghódított területeken kívül ezek a struktúrák fejlődnek és erősödnek a XIV. század folyamán és általában a középkor végén.⁶ Másik jellegzetes vonása az ortodox kereszténység fejlődésének, hogy a városokban sok templom és különböző kápolna épült nagyon gyakran főúri lakóhely közelében; sokszor votív templomok és kápolnák ezek. Sok orosz vagy balkáni városban tízesével léteztek a többnyire kicsiny kultikus építmények. Még a Litván Nagyhercegségben is, amely hivatalosan katolikus állam, 1550 táján 14 katolikus és 15 ortodox templomot találhatunk. Nowogródziek városában a katolikus és ortodox templomok aránya 1 a 10-hez. A gyakorlatban nincs súlyos következménye a felmerülő jogi nehézségeknek Lengyelországban és Litvániában az új ortodox templomok számának megbecsülése kapcsán. Bizonyos megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a plébániahálózat a középkor végétől kezdve eléri a szükséges sűrűséget még vidéken is a tanulmányozott terület jó néhány régiójában. A XIV. században például olyan adatunk van Szerbia déli részének síksági tájairól, hogy 20 házra jut egy pápa, miközben a hegyekben pápa-hiányt tapasztalni. Lengyelország délkeleti részén az ortodox parókiatemplomok sűrűsége a két évszázaddal korábbi Csehországra emlékeztet: Przemysl környékén egy plébánia jut kb. 30 km² területre, Lemberg környékén 27 km²-t szolgál ki egy templom, míg Sanok környékén csak 20 km²-t. Moszkva expanzióját számos templom építése kíséri. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az ortodoxok lakta európai területeken a templomok és a plébániák hálózata nem mindig fedi egymást. A Moszkvai Nagyhercegségben például két-három templomot is magában foglalt egy plébániakerület, amely az egyházmegye iránti anyagi kötelezettségeinek eleget tett. Úgy tűnik, hogy az ortodox vidékeken könnyebben építettek templomokat, mint Nyugaton.

Nagyon fontosnak látszik az ortodox gyakorlatban, hogy egy-egy templomhoz minél több hívő tartozzék.

Az ortodox keresztények lakta területeken fontos és sajátos szerep jutott a monostoroknak, amelyekben sokkal inkább koncentrált a klérus elitje, mint Nyugaton. A római katolikus egyház kebelében két elitet különböztetünk meg: a világi papság vezető rétegét és a szerzetesi elitet, míg a szláv és román keresztények körében a kulturális és vallási elit hosszú időn keresztül majdnem kizárólagosan a szerzetesek közül került ki. Főként a Balkánon fordul elő, hogy a nagy monostorok gazdagabbak a püspökségeknél. A püspökök mindig a szerzetesek közül kerültek ki, éppen úgy, mint közelebbi munkatársaik is, akik az egyházmegyét igazgatták. Szerbiában a monostorok alkották az egyházmegyék központjait is, mivel a püspökök is itt laktak. Fel kell hívnunk a figyelmet arra a körülményre, hogy a világi papság, vagyis a plébániák papjai, akik házasodtak és rosszul fizetve nyomorúságos életet éltek, alig különböztek a lakosság többi rétegeitől életmódban vagy műveltségben. Ezért a pópák helyzete nem összehasonlítható a szerzetesi közösségek tagjaival, akik gazdaságilag függetlenek voltak, jó könyvtárakkal és gazdag gyűjteményekkel rendelkeztek, amelyek gyakran a vallási és kulturális élet aktív központjaivá is váltak. Nyilvánvaló, hogy nagy különbség volt az egyes monostorok és remeteségek intellektuális szintje között, de a vonzóerejük általában nagy és ezért a legkülönbözőbb eredetű embereket találjuk a remeték között és a kolostorokban. Dusán István még azt is megkísérelte, hogy korlátozza a szerzetesi életformát választók számát, amikor elrendelte, hogy a monostorok vonzáskörzetében 20 kunyhónként csupán egy személy jelentkezhet szerzetesnek. Ennek ellenére a legnagyobb szerb kolostorokban a szerzetesek száma általában meghaladta a százat, és az országban több ezer monostor működött. Hagyományosan a legnagyobb kolostorközpontok a fontosabb városokban voltak. Oroszországban Nagy-Novgorod⁷ őrizte meg a kijevi Oroszország hagyományait, és területén nagyon sok monostor volt a középkor végén. Becslések szerint a mongol hódítás előtt 17 monostor működött a városban, ám a XIV. század végén ez a szám 24-re emelkedett. Ugyanebben a században Moszkva is a szerzetesség fontos központjává lett: 1400 körül 10 kolostor működött ebben a városban. A moszkvai állam főként északkeleti terjeszkedésével párhuzamosan a növekvő létszámú telepések miatt a XIV. század során vidéken is legalább 40 monostort alapítottak. A XV. században tovább növekedett az új kolostorok száma: vidéken 57-tel, a városokban pedig 27-tel. Minden XIV–XV. századi vidéki alapítású monostor egyszerű remeteséggként indul, de hamarosan impozáns intézményekké válnak a különböző adományoknak valamint az egyre nagyobb számú szerzeteseknek és zarándokoknak köszönhetően. Az egyik legfeltűnőbb példa talán a Szent Szergej által a XIV. század közepén alapított ma zagorszki kolostornak nevezett monostor, amelynek története szorosan kapcsolódik a moszkvai uralkodókhoz. A XVI. században a zagorszki szerzetesek 20 000 hektár földdel rendelkeztek. Korabeli híradások szerint a Moszkvai Nagyhercegség területeinek harmadát a monostorok birtokolták. Számos következménye volt ennek a gazdagságnak, így például a szerzetesek közötti viták már a XV. századtól kezdve. Amennyiben még a

XIV-XV. századnál akarunk maradni, akkor az orosz monostorok gazdagsága értékes tanulsággal szolgál számunkra olyan szempontból is, hogy jelzi a szerzetesek fontos szerepét a hatalmas orosz térségek kolonizációjában, amely sok történész szerint Oroszország későbbi hatalmának egyik legfontosabb alapja lesz.

Ami pedig a balkáni szláv területeket illeti, több forrás szól a különböző típusú monostorok és remeteségek fejlődéséről a XIV. és XV. század folyamán. A szláv szerzetesek privilégizált helyzetet vívnak ki maguknak az Athos-hegyi monostorokban is, amelyek a korban nem csupán a szerzetesség, hanem az egész ortodox egyház legfontosabb vallási központjai. Sok kolostor őríz még ma is csodálatos műalkotásokat. Ezek segítenek bennünket abban, hogy képet alkossunk magunknak arról a fontos szerepről, amelyet ezek a kolostorok a szerb népcsoportok akkori életében betöltöttek. A legfontosabb monostorokat a királyok alapították uralkodásuk dicsőségének emlékére és temetkezési templomként. Szerbiában, amely elsősorban mezőgazdasági jellegű ország volt, a monostorok szétszórtaan helyezkedtek el az egész országban. Ha azonban figyelmebben tanulmányozzuk elhelyezkedésüket, akkor elég pontosan követhetjük a középkor-végi szerb állam fejlődésének a menetét.

III.

Amit az egyházi struktúrák fejlődéséről mondtunk, az nem csupán illusztrációja annak a fellendülésnek, amelyet Közép- és Kelet-Európában tapasztalunk. Rendkívül nagy horderejű kérdésről van szó: arról, hogy a kereszténység ebben a korszakban a lakosság legszélesebb rétegeiben is megszilárdult Közép- és Kelet-Európa területén. Nem csupán Litvániának – Európa utolsó pogány országának – XIV. századi megkeresztelése történik meg, hanem megvalósul a kereszténység Európa északkeleti területeire való kiterjesztése is, amelyet az orosz gyarmatosítás hajtott végre. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy az évszázadok óta elfogadott kereszténység igazi meggyökeresedése is e korszakra tehető. Sok dokumentum azt sugallja, hogy a XIV. századig a kereszténység befogadása az elitre korlátozódott, és a lakosság széles rétegei a keresztény vallást csak ennek a századnak a folyamán építik be szervesen mindennapi életükbe.

A vallási tudat és kultúra közötti különbségek természetesen jelentősek maradnak a társadalom bonyolultabbá válásának és az egymástól nem is olyan távoli régiók fejlődési eltéréseinek következtében. Ugyanakkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a kereszténység általános megerősödésének tételéhez árnyalatnyi kétely sem férhet a jelenlegi cikkben tárgyalt területek egészén. A már hosszú idők óta keresztény lakosság vallásosságának elmélyülésével párhuzamosan mind erősebb különbségek figyelhetők meg a római, illetve az ortodox hívők viselkedésében. A nyilvánvalóan alapvető közös pontok mellett, amelyek mindig lehetővé tették a közeledést, mégis két különböző típusú kereszténységről kell beszélnünk, amelyeket eltérő múlt és nagyon más civilizációs alapok tápláltak. Valójában arról van szó, hogy a kereszténység elfogadása a társadalom legszó rétegeiben – vagyis a falusi plébániakerüle-

tekben – szorosan összefügg a nyugati illetve bizánci kultúra valamilyen mélységű elsajátításával.

A nyugati kultúra recepciójával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy annak a keresztény civilizációs formának a befogadásáról van szó, amely pontosan a XIII. században alakul ki Nyugat-Európa sokirányú fejlődésének eredményeképpen. Az új vallási programot látványosan a kolduló rendek képviselték, amelyek Közép- és Kelet-Európa térségeiben telepedtek le, és folyamatosan növelték befolyásukat a régióban a XV. századi Csehország kivételével. A plébániák is egyre intenzívebb és hatékonyabb tevékenységet fejtettek ki főként az 1215-ben lezajlott IV. Latrani zsinat óta. Az egymást követő papi generációk úgy alakítják lelkipásztori tevékenységüket, hogy egyre erősebb ellenőrzést gyakorolva híveik felett meg tudják valósítani az egyház programját. A kereszténység eme új, – mondhatnánk – didaktikusabb felfogása áthatotta a korabeli iskoláztatást és a széles értelemben vett skolasztikát. Új művészeti irányzatok, például a gótika lépnek a lengyelországi hit szolgálatába. A XIV. század Csehország, Magyarország és Lengyelország számára a gótikus stílus egyre erősebb hatásának, a gótikus templomok százai, ezrei építésének, átalakításának, felújításának kora; de a gótika recepciója a skolasztikus intézmények és iskoláztatás, beleértve – a legmagasabb szinten – az egyetemek befogadását is jelenti.

Az építkezés és a művészi tevékenység e páratlan fellendülése már felkeltette a történészek érdeklődését, ám főként a remekműveket tanulmányozták. A kortárs itáliai művészet hatása elragadó alkotásokban ötvöződik a gótikus hagyományokkal. A legmegdöbbentőbb azonban a jelenség általános és tömeges volta.⁷ Kétségtelen, hogy a „gótikus” kultúra mély és tartós hatására utal egy sor nagyon értékes alkotás az építészetben, a festészetben és a szobrászatban. Ez akkor is igaz, ha ezek sokszor egyazon modellek nagy példányszámban megvalósított másolatai. Néha több tíz, esetleg több száz példányt találunk belőlük. A minták tudatos vagy ösztönös egyszerűsítése a lehetőségekhez a helyi ízléshez történő alkalmazkodásra vall, amely nem lehetett azonos a kor Velencéjének vagy Bruggejének ízlésével, mint ahogy lehetőségei sem lehettek azonosak. Az új építészet tekintében kétségtelenül annak a Csehországnak jut az első hely, amely hamarosan komoly hatást gyakorol Sziléziára, Kis-Lengyelországra és Magyarországra is. IV. Károly mecénátusa és annak eredményei semmiben sem maradnak el a művészetek nyugati pártfogóitól és a segítségükkel született alkotásoktól. Poroszországban a német lovagrend állama is látványos alkotásokat tud felmutatni főként az építészetben, amelyben leginkább megmutatkozik a rend művészetpártolása.

A nyugati iskolázás és kultúra hatása nem korlátozódik az értelmiségiek ragyogó írásaira. Számolni kell azzal a lassú folyamattal is, amelynek eredményeként magasabb szintű és átfogóbb iskolázottság jön létre, és egyre szélesebb réteg kap nem ritkán hosszú tanulmányok során a nyugat-európaival egyenértékű képzettséget.⁸ Ez a folyamat változatos utakon valósul meg, de alapvetően az egyház különböző intézményeihez kötött az egyre javuló iskolázás eredménye. Növekszik a plébániái iskolák száma, amelyek főként a városokban szélesítik hatókörüket és fejlesztik oktatási programjaikat. A káp-

talani, a székesegyházi és a kolostori oktatás is fejlődik. A kolduló rendeknek is megvan a saját oktatási rendszerük, amely többé-kevésbé homogén módon funkcionál és a minden rendházban megtalálható alacsonyabb képzéstől kezdve a studia generaliaig, vagyis a teológiai fakultás szintjéig terjed. Több ilyen studium szerveződik főként a domonkosoknál és az ágostonrendiekénél a XIV. században Prágában, Krakkóban, de Bécsben és Magyarországon is. Azoknak a klerikusoknak és diákoknak, akik külföldi egyetemeken keresték a tudást, főként Itáliába vezettek az útjai a XIV. és XV. század folyamán. Országaink érettségének jele, hogy a XIV. század második felében erőfeszítések történnek helyi egyetemek létrehozására. A prágait 1347/48-ban alapították, s ez az első egyetem az Alpoktól északra és a Rajnától keletre; – a krakkói 1364-ben jött létre. Magyarországon is megalapítják az első egyetemet, a pécsit (1367) és a budait (1389), de a német lovagrend állama is alapít egyet Chelmnoban 1386-ban. Ezeket egészíti ki a bécsi egyetem, amely az 1360-as évektől kezdve fogad számos cseh- és magyarországi diákot. A bécsi egyetemre beíratkozott 18 674 hallgatóból 1385 és 1450 között 4 141 tartozott a „magyar nációhoz”, ám ebbe az akadémiai nemzetbe soroltatnak a Csehországból származott hallgatók is. Valójában Európának ebben a részében a XIV. század folyamán csak a prágai és a bécsi egyetemek működtek folyamatosan. A prágai különösen. Ez utóbbinak négy kara volt kezdetől fogva, és a század végétől több mint ezer hallgatót fogadott évente. Sok száz lengyel és magyar diák tanult itt a század folyamán. A prágai egyetemi élet sok jelentős személyiséget vonzott a különböző országokból és hamarosan kiemelkedő helyet vívott ki magának Európa szellemi életében. Szerepe egész Közép-Európa kulturális fejlődésében jelentős. Friss kutatásaink fényében jól látható az a hatalmas befolyás, amelyet a prágai egyetem gyakorolt a krakkói egyetem életére, amely a következő században átveszi tőle Európa e tájainak szellemi irányítását.

Az iskolák azonban csak egyik mutatóját jelentik a szellemi élet kibontakozásának. Egy adott ország kultúrája szempontjából igazán az az érdekes, hogy mind több fajta foglalkozású ember látogatta ezeket az iskolákat, és sajátos módon éppen a XIV. század folyamán tapasztaljuk az írástudók, a könyvtárak és a legkülönbözőbb műfajú írások számának erős növekedését. Bizony értékes jelzés ez.⁹ Az élet számtalan területén észlelhetjük hatását: növekszik az írástudók száma a különböző állami intézményekben, a városoknál, az egyházaknál; számos rendelkezésünkre álló XIV. és XV. századi irat tanúskodik erről, lényegesen több, mint egy századdal korábban. A törvényhozás – nagyon fontos a monarchiák és az egyházmegegyék életében – éppen a XIV. század folyamán fejlődik nagyot az általunk tanulmányozott területen, és ez csupán egyik aspektusa az említett jelenségnek. Az előző századhoz képest nagy mértékben növekszik a legkülönbözőbb kéziratok és kódexek száma egyrészt külföldi vásárlás, másrészt helyi másolás eredményeként. Még a plébániákon is több tucat kötetet találunk. A kis-lengyelországi Beszowában például egy frissen alapított pálos plébánia leltára több mint 30 kódexről tud. Természetesen nehéz nyilatkozni arról, hogy a dolgok ilyen állása mennyire gyakori a korban.

Szeretnénk még egyszer hangsúlyozni, hogy Csehország a XIV. században különleges szerepet tölt be Európa e területeinek kulturális életében. A latin, német, cseh írások minősége és sokszínűsége – valószínűleg az oktatás általános fejlettségével összefüggésben – Csehországban lényegesen szembeötlőbb mint a többi, e cikkben tárgyalt országban.

Bizonyos értelemben éppen ennek az erősödő keresztény és nyugatias tendenciának a „margóján” jött létre egy sor eretnesség ebben a korban. Nem véletlen az sem, hogy az egyház a XIV. század elején kezdi működtetni a pápai inkvizíciót pontosan ott, ahol a társadalom a legfejlettebb, vagyis Sziléziában és Csehországban.¹⁰ A radikális reformista irányzatok is Csehországban forogtatók fel az emberek tudatát a század második felében. Egy új vallásosság, a devotio moderna kikristályosodását figyelhetjük meg, amely bizonyos kutatók szerint éppen Csehországban született meg. A fejlődés mint mindig, korábban ismeretlen új ellentmondásokat szül. A XV. század első felében ezek az ellentmondások öltöttek testet az oly hatalmas és annyira rendkívüli huszita mozgalomban. Mindezek a jelenségek lehetővé teszik, hogy felmérjük a csehországi szellemi fellendülés fontosságát az egész történelmi folyamatban. Mindmáig hiányzik azonban egy mély és pontos tudományos elemzés az ortodox kereszténység vonatkozásában. Ennek különböző okai vannak. Első helyen a forrásokhoz való hozzájutás nehézségei állnak. Ugyanakkor elég könnyű megrajzolni egy az adott terület nyugati részén lezajlott társadalmi és kulturális fejlődéshez hasonló átalakulás körvonalait.

Bizánc politikai és gazdasági hanyatlása a XIV. században egyáltalán nem zavarta a bizánci hatások érvényesülését, sőt még segítette is azt az ortodox szláv népek körében. Ehhez meg kell érteni annak az eredeti és nagyon erőteljes szellemi mozgalomnak a rendkívüli fontosságát, amely a XIII. és XIV. század folyamán fejlődött ki és amelyet palaiologosz-renaisszánsznak neveznek. Ez az irányzat sok területen tetten érhető az ortoxiával szoros kapcsolatban lévő művészeti ágakban, vallásos irodalomban és minden a vallásosság által kialakított érzés- és magatartásformában. Pontosan a XIV. században kristályosodik ki, és győz a bizánci szerzetesek körében egy misztikus ideológiai mozgalom, a „hisziazmus”.¹¹ Esetleg a hindu yoga, de egészen biztosan a muzulmán alzikk miszticizmus hatására ez a mozgalom a test aktív szerepét hirdette az imában. úgy tűnik, hogy a bizánci vallású monostorok többségében elfogadták a hisziazmust és ennek fontos következményei lettek a keleti keresztények körében nagy tiszteletnek örvendő szerzetesi élet egészére. Ezt a győzelmet súlyos harcok árán vívták ki a nyugatiasabb képzettségű görög értelmiségi kisebbséggel szemben. A mozgalom eredménye az lett, hogy a bizánci szerzetesek eltávolodtak azoktól a racionalista és humanista irányzatoktól – beleértve például a nominalista teológiát is – amelyek Európa „latin” területein éppen ekkor erősödtek meg. A kérdésben nagy tekintéllyel rendelkező J. Meyendorffra támaszkodva mondhatjuk, hogy ez a Nyugattal mint olyannal szemben álló magatartásforma nyugatinak minősítette a palaiologosz-renaisszánst, és az általa hordozott gondolatokat a lehető legellenségesebben kezelte. A hisziazmus általános inspirációja gyorsan kilépett a monostorok falai közül és szellemi hatása erős és tartós volt az ortodox kereszténység egészére. Ez döntő fontosságú lett a szláv országok

esetében, hisz ezekben az országokban a monostorok megkülönböztetett szerepet játszottak, és jórészt falaikon belül dőlt el, hogy a gazdag bizánci kulturális hagyományokból milyen irányzatok kerekednek felül az adott országban.

Ma már joggal kijelenthetjük, hogy a XIV. századtól kezdve nagyon világosan kirajzolódik a nyugati hatások meggyengülésének a tendenciája legalább is a keleti szláv területek művészetében. Ezzel szemben megfigyelhetjük a bizánci hatások felerősödését, vagy – és ez főként Oroszországban a jellemző – a korábbi nemzeti művészeti hagyományok felevenítését, amelyek majdnem mindig a román és a bizánci kettős hagyományból építkeznek.¹² Szerbiában a XIII. században a szerb nemzeti festészet első nagy korszakában még sok nyugati vonást fedezhetünk fel, ám a következő századtól kezdve mind a bizánci inspiráció, mind a bizánci kapcsolat megerősödik. Ami Bulgáriát illeti, bár kevés XIV. századi emlék maradt meg napjainkig, úgy látszik, hogy még Szerbiánál is erősebben kapcsolódik a bizánci művészet és kultúra fejlődéséhez. Oroszországban csak az északi novgorodi, és a nehezen meghatározható lengyel-litván-orosz határterületeken lehet a gótika nyomait felfedezni. Az átalakulás nagyon gyorsan a Nyugattal való minden kulturális kapcsolat megszakításának az irányába tart. A XIV. század Bizánca a Palaiologoszok reneszánsza és a monostorok hisziazmusa fogja a továbbiakban befolyásolni Oroszország kulturális sorsát. A leghíresebb festő a XIV. század második felében és a XV. század elején a bizánci Görög, vagyis Théophanos, aki Novgorodban és környékén dolgozik, miközben a moszkvai szerzetes, Andrej Rubljov a hisziazmus közvetlen hatása alatt festi ikonjait és szentjeit.

A keleti szláv népek egymás közötti kapcsolatait nagy mértékben erősítette, ám egyúttal a többi néptől való elszakadásukat is elősegítette az egyházi szláv nyelv, amely a régi liturgia, a tudósok és a tanult emberek nyelve volt. Ez a nyelv Moldva és Havasalföld területén is elterjedt a XIV. és XV. században. E nyelvre fordították a szent könyveket, a Bibliát és a liturgiai traktátusokat, és a növekvő számú monostorok és templomok egyre több ilyen másolatot követeltek. A másolás egyébként egyik alapvető feladata volt a keleti papságnak és túlnőtt a szűken vett egyházi kereteken.¹³ A kolostori élet nagy centrumaiban, Athos hegyén és a konstantinápolyi rendházakban sok-sok szerzetes hajolt a kéziratok fölé, hogy egyházi szlávra fordítsa vagy másolja a szent szövegeket. Ezek az egyházi emberek – éppen úgy mint Oroszország sok-sok monostorába menekült külföldi szerzetes – fontos szerepet játszottak országaik értelmiségi elitjének képzésében a XVI. században. Jelentős szerep jut a XIV. század második felében a hisziazmustól átitatott bulgáriai monostoroknak minden a keleti szlávoknál írt szöveg történetében. Példaként említhetnénk Tirnovoi Theodósius vagy tanítványának Eutemius patriákának a nevét az 1375–1393 közötti évekből. Egyebek között a bolgár szerzetesek újrafordították a főbb szakrális szövegeket, de eredeti műveket is írtak. Amint a törökök Bulgáriát meghódították, ezek a központok megszűntek létezni, de képviselőik közül sokan Szerbiába, a dunai országokba és Oroszországba emigráltak és ott folytatták másoló- illetve alkotótevékenységüket. Oroszország részben közvetlenül merít a bizánci forrásokból, de éppen a XIV. században a Balkánról származó szláv barátok is hatottak.

Kulturális szempontból a török hódítás a balkáni népek számára visszaesést vagy stagnálást hozott. A régióban az általános fejlődés hirtelen és szerencsétlenül megszakadt a XIV. és XV. században. A későbbi rombolások nehezzé, néha lehetetlenné teszik az átmeneti fejlődés elemzését főként mennyiségi szempontból. A fejlődés csak a hatalmas orosz térségekben folytatódott, de óriási lesz a különbség a Moszkvai Nagyfejedelemség és a lengyel-litván állam területe között. A XV. század ezekben a régiókban a különböző területeken kibontakozó fejlődésnek sokkal több jelét tapasztalhatjuk, mint a megelőző évszázadban. El kell ugyanakkor fogadni, hogy ezt a fellendülést a XIV. század készítette elő.

IV.

A közép- és kelet-európai szlávok nyugatiasodását vagy bizantinizációját fontos történelmi folyamat kísérte, mégpedig – legalábbis a legfontosabb államokban – a nemzeti tudat megerősödése. Az elitben, de bizonyos fokig a köznépből is apránként tudatosultak azok a jellegzetességek, amelyek a kialakuló nemzetet megkülönböztetik az európai keresztény közösség többi nemzetétől. Ez a kulturális összetartozás így egyben keretet adott a kiépülő egymástól eltérő nemzeti kultúrák számára.¹⁴ Különböző, és egyre súlyosabb konfliktusok robbannak ki, és gyakran nemzetközi szinten is jelentkezve láthatóan elősegítik ezeknek a különbségeknek a tudatosodását. Lengyelországban és Csehországban ez a tényező nagyon fontos szerepet játszik a német veszéllyel szemben. A lengyelek számára a német lovagrend jelentett könnyen felismerhető veszélyt. Az orosz hercegségek számára a mongol uralomnak volt ilyen szerepe, de nem kell elfelejteni, hogy a német lovagrend vagy a „kardtestvérek”, akik ugyanúgy veszélyt jelentettek az oroszokra nézve, szemükben egyszerűen a latin vagy római kereszténységgel azonosultak. Itt a nemzeti tényező összekapcsolódott a vallással, és így hozzájárult a nemzeti tudat erősödéséhez. A török által meghódított területen, a Balkánon a megszállás későbbi következménye az ösztönös vágy a függetlenség után, s ezzel összefüggésben aranyozódott be a régi nagyság legendája a török hódoltságú szláv államok területén. Ez a vonatkozás abban a népi epikai költészetben tárult fel, amely pontosan a középkor végére nyúlik vissza.

A történetírás, amely a szó széles értelmében szimptomája a regionális tudat erősödésének még gyakrabban a kötődik nagyon szorosan a nemzeti intézményekhez, az államokhoz, a királyság intézményéhez.¹⁵ Megdőbentő, hogy a vizsgált terület minden államában pontosan a történetírás alkotja az egyik legeredetibb irodalmi műfajt. Az oroszoknak megvoltak a maguk krónikás hagyományaik, de a XIV. században a krónikairodalom megújulásának lehetünk tanúi főként az európai orosz területek észak-nyugati hercegségeiben. Az ebben az időben készült munkák a regionális patriotizmust és a helyi történelmet tükrözik. Egyedül a metropolita által hatékonyan támogatott Moszkvában vesznek a dolgok más irányt: fáradhatatlanul követelik azt, hogy jogot formálhassanak az összes olyan területre, ahol oroszul beszélnek. Kétségtelenül ez az oka annak, hogy a XIV. és XV. század fordulóján születik meg egész sor olyan krónika, amely az egész korabeli Oroszországról beszél, sőt azokról a területekről is, amelyek akkor Litvániához tartoznak. Szerbiá-

ban az uralkodók és az érsekek életét bemutató írások félúton vannak a hagiográfia és a historiográfia műfaja között. Több tucat a XIV. és XV. században írt különböző terjedelmű irodalmi alkotásról van szó. Ezek is vallanak az állam és az egyház oly jellemző szimbiózisáról, amely Szerbia születésétől kezdve oly jellemző az ország történetére. Így például a fejedelmek arcképei olyan központi helyet foglalnak el a monostori ikonográfiában, hogy a hazatérő hívek tudatában összekeveredik a vallási szertartás és a politika képnyaga.

A keresztény latin hagyományokban is kulcsszerepe van a történetírásnak. Csehországban és Lengyelországban már a XI. és XII. századból származó első krónikákban is könnyen észrevehetőek a nemzeti elemek. A XIV. század legelején ez a tényező elemi erővel jelentkezik a Rímes Krónikában, vagy más néven a Dalimil-ben, amely az első nagy névtelen irodalmi alkotás cseh nyelven. A középkor egyik legműveltebb uralkodója, IV. Károly mecénátusa és kezdeményezői következtében az általa közvetlenül inspirált történeti művek fontos elemei voltak politikájának. Emlékeztessünk arra, hogy a császár szeretett volna – egyébként sikertelenül – egy olyan Csehország-történetet íratni, amely az egyetemes történetbe ágyazta volna azt, és e célból felkért egy cseh és egy olasz klerikust. A sikertelenség ellenére egy ilyen kezdeményezés jelzi Csehország szerepét a középkori világon belül éppen úgy mint az uralkodó ambícióit.

Magyarországon az Anjou-dinasztia idején gondosan ápolták a történetírói hagyományokat. Az olyan krónikák, mint például Küküllei Jánosé, amely Nagy Lajos uralkodásának ragyogását örökíti meg, a kor legeredetibb és legérdekesebb művei közé tartoznak. 1358-ban születik az a kompiláció, amely magában foglalja az összes korábbi magyar krónikát. Ennek egy remek, gazdagon díszített és képekkel illusztrált példányát Nagy Lajosnak szánta a szerző. A Képes Krónikáról van szó, amely a kor magyar festészetének is remeke.

Lengyelországban az a meglepő, hogy Nagy Kázmérnak nem ajánlottak fel valami ilyen típusú nagy művet a XIV. század folyamán. Ugyanakkor tudomásunk van arról, hogy voltak kompilációs előkészületek egy ilyen nagy mű létrehozására, amely azonban csak a XV. században születik meg Krónika címmel Jan Długosz híres történetíró, a krakkói székeskáptalan kanonokja tollából.

A nemzeti közösség központi és alapvető eleme mindig is a közös nyelv volt. A középkor vége fontos állomást jelent a nemzeti nyelvek kialakulása és megerősödése vonatkozásában az európai kontinens tanulmányozott részén.¹⁶ Minden írásos tevékenység és főként az irodalmi alkotások hiteles dokumentumai e fejlődésnek. Abban a közép- és kelet-európai ország-csoportban, amely a többiekhez képest közelebb van a Nyugathoz, a beszélt nyelvek a latinra építve fejlődtek; arra a latinra, amely az egyház és az írástudók közös nyelve volt, következésképpen az egész európai értelmiségi elité. Az elsőbbség a cseheké ebben a történelmi folyamatban is. A többi nyugati szláv nyelvvel – beleértve a lengyelt is – összehasonlítva ez a kor a XIV. század Csehországában igazi virágzást hoz mind az írásművek számát, mind az irodalmi tevékenység intenzitását illetően mennyiségi és minőségi szempont-

ból egyaránt. Lengyelországban egy évszázadot kell várni, hogy hasonló irodalmi teljesítményeket találjunk legalábbis a művek számát illetően. Egy lengyel szakértő, J. Lewanski szerint azonban maga a lengyel nyelv jelentős mértékben fejlődik és gazdagodik a XIV. és XV. század folyamán. A magyar nyelv történetét tanulmányozva, döbbenet tapasztaljuk azt a tényt, hogy a latin nyelvvel megvalósult három-négy évszázados konfrontációja során a nemzeti nyelv abszolút döntő strukturális átalakuláson esett át. Az ó-magyar nyelv és az egyházi latin találkozása valóságos ütközés volt, mert a két nyelv különbsége áthidalhatatlan. Az egyházi latin használata alapvetően a hosszan tartó és széles néprétegeket érintő evangelizáció érdekeinek volt alárendelve. A több generációs erőfeszítések során a hittérítés feladatát ellátó elit kénytelen volt az evangelizációs szövegeket a mindenki által érthető nyelvre fordítani. Ugyanakkor át is kellett alakítani ezt a nyelvet, hogy ki lehessen elégtíteni az egyházi latin követelményeit mégpedig olyan szigorú logikával, hogy a nyelvész csak ámul (A. Sauvageot). Nem lehet kétséges, hogy az egyházi latinnal kialakult kapcsolatban fejlődő többi nyelvnek is többé-kevésbé hasonló utat kellett bejárnia.

A bizánci hatás alatt fejlődő nyelvek mögött mindig tetten érhető a szent szövegek nyelvének, az egyházi szlávnak a jelenléte, amely a kezdetekkor a görög nyelv hatása alatt formálódott. Az egyházi szláv a középkor végétől kezdve liturgikus nyelv volt. A bizánci kultúra hatókörében élő népek megtérítésének igénye azonban már korábban is rákényszerítette az írástudókat és a keleti egyház embereit, hogy egyházi szlávra – vagyis Európa-e része lakóinak közös nyelvére – fordítsák mindazt a szöveganyagot, amely a korabeli keresztény tanításokhoz nélkülözhetetlen volt. Mint ahogy már említettük, még a XIV. század második felében szükségét érezték a bolgár monostori iskola tagjai, hogy újra lefordítsák a szent szövegeket, és azt a törekvést más országok is követték. Az egyházi nyelvből kiindulva különböző nyelvek kezdtek kialakulni a korai időktől kezdve, de ennek a folyamatnak sem a kronológiáját, sem pedig részleteit nem tanulmányozták eddig. A jelenség először Bulgáriában zajlott le, és a folyamat itt is volt a leggyorsabb. Pontosan a XIII. és XIV. század folyamán lehet észlelni a bolgár nyelv radikális strukturális átalakulását. Ez az átalakulás jelentős mértékben görög hatás alatt történt, de – és ez fontos – a latin is szerepet játszott. Ez a szerep jelentős a román nyelv szempontjából is, annak ellenére, hogy Moldvában és Havasalföldön írott szövegekben csak a XV. század végén tűnik fel, és a későbbiekben lassanként helyettesíteni fogja az egyházi szlávot.

Főként az orosz nyelvben találjuk meg az egyházi szláv legtöbb nyomát és ez a tény is sugallja a régi moszkvai fejedelemségben az állam és az egyház szoros egymásbafonódását. A XVI. századtól kezdve azonban már követni lehet a (kis-orosznak nevezett) ukrán és a belorusz nyelv fejlődését is. Az utóbbi a XVI. században és néha még a XVII. században is a Litván Nagyhercegség hivatalos nyelve volt. Az összehasonlító nyelvészek dolga, hogy megadják e történelmi problémák kulcsát, éppen úgy mint a népek öntudatosodásának keserves történetét.

Jegyzetek

1. A jelenlegi cikk egy készülő hosszabb tanulmány kivonata. A hamarosan megjelenő műben bőséges dokumentációt és bibliográfiát talál az olvasó az itt érintendő problémákkal kapcsolatban. A legfrissebb történeti szintéziskisérletek közül: R. Portal, *Les Slaves*, Paris 1965; F. Dvorník, *Les Slaves – Histoire et Civilisation de l'Antiquité jusqu'aux débuts de l'époque contemporaine*, Paris, 1970 (e kötet bibliográfiája széles de már többnyire avult); F. Graus, K. Bosl, F. Seibt, M. Postan, A. Gierysator, *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, London 1970; K. Bosl, (Hg.), *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, vol. I, Stuttgart 1967; E. Pamlényi (Hg.), *Die Geschichte Ungarns*, Budapest 1971; A. Gierysator (más történészekkel együttműködve), *Histoire de Pologne*, Warszawa 1971; v. ö. a szintén fontos *Actes du Premier Congrès International des études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. I–VII., Sofia 1967–1971. kötettel.
2. Anonymi *Descriptio Europae Orientalis...* anno 1308 exarata, éd. O. Górká, Cracoviae 1916.
3. M. Małowist, *Croissance et régression en Europe XIVe–XVIIe siècles*. Recueil d'articles, *Cahiers des Annales*, vol. XXXIV, Paris 1972; M. Małowist, *Wschód i Zachód Europy w XIII–XVI wieku*. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych, Warszawa 1973; P. Pach, *Das Entwicklungsniveau des Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XLVI, Budapest 1960.
4. *Kościół w Polsce*, vol. I, Kraków 1968, megjelent J. Kłoczowski irányításával; P. David, *Bohème*, in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*, vol. IX, Paris 1937. col. 418 et sq. (A kérdésről szóló régi művek bibliográfiáját találják meg itt, egyebek közt A. Frind napjainkig meg nem haladott művét a *Die Kirchengeschichte Böhmens*, vol. I–IV (1561-ig), Prag 1864–1878, és *Die Geschichte der Bischöfe und Erzbischöfe von Prag*, Prag 1873; T. Ortway, *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificationem a. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata*, vol. I–II, Budapest 1891; E. Fügedi, *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. V, Budapest 1959; egy sor fontos előadás a XIV. és XV. századra vonatkozóan a Varsóban, 1971-ben rendezett konferencia alkalmából Európa vallási térképéről (*Miscellanea Historiae Ecclesiasticae*, vol. V, Louvain 1974).
A keleti egyházról alapvető információkat tartalmaznak H. G. Bech, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*; München 1959 (a *Byzantinisches Handbuch*, 2e partie, vol. I); v. ö. K. Onasch, *Grundzüge der russischen Kirchengeschichte*, in: *Die Kirche in ihrer Geschichte*, vol. III, Göttingen 1967; K. Chodyniczki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa 1934; K. Onasch, *Gross-Nowgorod und das Reich der heiligen Sophia*. Kirchen- und Kulturgeschichte einer alten russischen Stadt und ihres Hinterlandes, Leipzig 1969; V. Pospischil, *Der Patriarch in der Serbisch-Orthodoxen Kirche*, Wien 1965. Az olvasó értékes térképeket és érdekes bibliográfiát talál H. Jedin, K. S. Latourette, J. Martin, *Atlas zur Kirchengeschichte*, Freiburg-im-Breisgau 1970.
5. A rendházakra vonatkozó statisztika nem végleges, inkább előzetes jellegű; saját, a lengyelországi egyházat érintő kutatásaimra alapozódik. Vö. *Kościół...*, op. cit., vol. I. Ami Csehországot illeti, a statisztika Z. Fiala műve: *Předhusytské Čechy*, Praha 1968. Szeretném melegen megköszönni ezen a helyen F. Hervay doktornak, az MTA-ból, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Magyarországra vonatkozó adatokat akkor, amikor könyve éppen megjelenőben volt. E. Fügedi, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, „*Annales ESC*”, 25, 1970, p. 966–87; A. Neumann, *Z dějin českých klášteru do valek husitských*, Praha 1936.
6. Meglepő a középkori Ortodox Egyház plébániahálózatára vonatkozó kutatások majdnem teljes hiánya. A kolostori életről szóló újabb művek közül megemlíten-

- dők: R. Janin, *Le monachisme byzantin au Moyen-Age: commende et typica* (X^c-XIV^c siècle), „Revue des Études Byzantines”, 22, 1964, p. 5–44; *Le Millénaire du Mont Athos 963–1963*, vol. I–II, Chevetogne 1963/4; D. Savramis, *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums*, Leiden 1962; M. J. Rouet de Journel, *Monachisme et monastères russes*, Paris 1952; I. Smolitsch, *Russisches Mönchtum*, Würtzburg 1953; G. P. Fedotov, *The Russian Religions Mind*, vol. I–II, Harvard 1996; Troice Sergieva Lavra, Moskva 1967.
7. Elég, ha megemlítjük a legújabb szintéziskísérleteket: A. Kampis, *Les beaux-arts en Hongrie*, Budapest 1966; A. Kutal, *L’art gothique de Bohême*, Prague 1971; G. Entz, *Die Gotik in Ungarn*, *Acta Historicae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. VI, Budapest 1959, p. 217–232. A régebbi munkák közül Lengyelországot illetően jelezni: M. Walicki, *La peinture d’autels et de retables en Pologne au temps des Jagellons*, Paris 1937.
 8. *Les universités européennes du XIV^c au XVIII^c siècle*, Genève (az 1964-es krakkói konferencia anyaga Közép-Európa első, XIV. századi egyeteméről); A. Vetulani, *Początki najstarszych wszechnic środkowo-europejskich*, Wrocław 1970; V. Chaloupecký, *L’Université Charles à Prague. Sa fonction, son évolution et son caractère au XIV^c s.*, Prague 1948; J. Krzyżaniakowa, *Związki Uniwersytetu Praskiego z Uniwersytetem Krakowskim w drugiej połowie XIV w.*, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, vol. V, Praha 1964, p. 53–143; K. Jordak, *Die Universität Wien*, Wien 1963; *Die Matrikel der Universität Wien*, vol. I (1377–1450), Wien 1956; I. W. Frank, *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*, Wien 1968; G. Székely, *Fakultät, Kollegium, Akademische Nation-Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des 14. und 15. Jahrhunderts*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Historica*, vol. XIII, Budapest 1972, p. 47–78.
 9. J. Krzyżaniakowa, *Główne problemy umysłowej kultury czeskiej w XIV wieku – stan badań*, „*Roczniki Historyczne*”, 25, 1959, p. 309 et sqq. ; P. Czartoryski, *Średniowiecze*, in: *Historia nauki polskiej*, vol. I, Wrocław 1970; M. Hornowska, H. Zdzitowiecka–Jasińska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947; *Littérature hongroise. Littérature européenne*, Budapest 1964 (több szerzős kötet).
 10. J. Maček, *Jean Hus et les traditions hussites*, Paris 1973; W. Seňko, *Mateusza z Krakowa „De praxi Romanae Curiae”*, Wrocław 1969; E. Winter, *Frühumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert*, Berlin 1964. ; L. Mezey, *Die Devotio Moderna der Donauländer, Böhmen, Österreich und Ungarn*, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. XII, Budapest 1970, p. 37–51; Z. Mazur, *Powstanie i działalność inkwizycji dominikańskiej na Śląsku w XIV w.*, „*Nasza Przyszłość*”, 39, 1973, p. 181–191.
 11. G. Palamas, *Défense des saints hésychastes*, éd. J. Meyendorff, vol. I–II, Louvain 1959 (Itt megtalálhatók a hisziazmus megértéséhez szükséges szövegek); J. Meyendorff, *Introduction à l’étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959; I. Hausherr, *L’hésychasme. Étude de spiritualité*, „*Orientalia christiana periodica*”, 22, 1956, p. 5–40 et 247–285.
 12. A. Grabar, *L’art du Moyen-Age en Europe Orientale*, Paris, 1968; W. Molé, *Sztuka Słowian Południowych*, Wrocław 1962; S. Radojčić, *Geschichte der serbischen Kunst. Von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters*, Berlin 1969; V. N. Lazarev, *L’art de la Russie médiévale et l’Occident. XI^a–XV^a siècle*, Moscou 1970 (A Moszkvai Történettudományi Kongressuson elmondott előadás 1970-ben). Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a XIV. és XV. századi orosz kultúra fejlődéséről szóló legjobb tanulmány D. S. Lichatschov, *Die kultur Russland*, Dresden 1962 műve.
 13. Jelezni kívánjuk e helyen, a bolgár szellemi élet és egyáltalán a bolgár kultúra, valamint annak Bizánccal és a szlávokkal való kapcsolata kiváló szakértőjének, I. Dujcevc-

- nek Medioevo Bizantino-Slavo, vol. I–III, Roma 1965–1971 gyűjteményes kötetét. E. Turdeanu, La littérature bulgare au XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains, Paris 1947; D. S. Lichatschov, op. cit.
14. B. Zientara, Nationality Conflicts in the German-Slavic Borderland in the 13th–14th Centuries and Their Scope, „Acta Poloniae Historica”, 22, 1970, p. 207–225; B. Zientara, Cudzoziemcy w Polsce w X–XV wieku: ich rola w zwiervalde polskiej, Warszawa 1973, p. 9–37; F. Graus, Die Bildung eines Nationalbewusstseins im mittelalterlichen Böhmen (die vorhussitische Zeit), „Historica”, 13, 1965, p. 5–49; Oroszországgal kapcsolatban lásd a 12. , Lichatschov művére utaló jegyzetet.
15. J. Macurek, Dějepisestivi evropského východu, Praha 1946; A. Poppe, Latopisarstwo staroruskie, in: Słownik Starożytności Słowiańskich, vol. III, Wrocław 1967, p. 22–27; D. S. Lichatschov, op. cit. , lásd a 20. jegyzetet, amelyben különösen érdekes megfigyeléseket olvashatnak a XIV. és XV. századi krónikáokról; S. Hafner, Studien zur altsorbischen dynastischen Historiographie, München 1964; J. Dąbrowski, Dawne dziejopisarstwo polskie, Wrocław 1964; C. A. Macartney, The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide, Cambridge 1953; A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae Hungaricae, vol. I–IV, Budapest 1937–1953 (Az I–III. kötet 1937/38-ban készült, az index a IV. kötet végén 1953-ban Csapodi Csaba kezéből); Bilderchronik. Chronicon Pictum. Chronica de Gestis Hungarorum, vol. I–II, Hanau (Main) 1968.
16. A. Sauvageot, L'édification de la langue hongroise, Paris 1971; J. Lewański, Polska pisząca w XIV i XV wieku, in: Polska dzielnicowa i zjednoczona, szerkesztette A. Gieysztor, Warszawa 1972, p. 504–538; F. Sławski, Bułgarski język i jego narzecza, in: Słownik Starożytności Słowiańskich, vol. I, Wrocław 1961, p. 199–202; D. Tschizewskij, Vergleichende Geschichte der slawischen Literaturen, vol. I, Einführung, Berlin 1968.

A fordító jegyzetei a francia nyelvű szövegben

- 1*. 'en Roumanie'. (p. 119.)
- 2*. 'paroisse, paroissial' minden esetben, amikor mi a 'plébánia, plébániai' szavakat használjuk.
- 3*. 'Nombre des monastères des moines, des chanoines réguliers, des couvents, des ordres mendiants et des religieuses au XIVe et XVe siècles'. (p. 121.)
- 4*. 'Parmi les fondations des chanoines réguliers près de la moitié étaient celles de l'ordre des Paulins...' (p. 122.)
- 5*. 'Ordres mendiants, chanoines réguliers et moines au XIVe siècle'. (p. 122.)
- 6*. '... alors, qu'il n'en avait une seule en Hongrie en 1300'.
- 7*. '... Novgorod-la grande...' (p. 125.)

Fordította: ÚJFALUSI NÉMETH JENŐ